

УДК 561:551.799(477.54)

Л.Г. Безусько¹, А.Г. Безусько², Ю.В. Гречишкіна¹

ПАЛІНОЛОГІЧНІ ТА РАДІОХРОНОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВІДКЛАДІВ ПІЗЬНОГО ГОЛОЦЕНУ РОЗРІЗУ ЛОПАНСЬКЕ (УКРАЇНА, ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ)

L.G. Bezusko, A.G. Bezusko, Yu.V. Grechishkina

PALYNOLOGY AND RADIOCHRONOMETRY OF THE UPPER HOLOCENE LOPANSKE SECTION, KHARKIV OBLAST, UKRAINE

Представлены новые палинологические характеристики для отложений позднего голоцена в разрезе Лопанское (Левобережная лесостепь). Приведены результаты ботанического анализа торфа и радиоуглеродного датирования этих отложений. На примере разреза Лопанское впервые в Украине с высокой степенью детальности были расчленены отложения SA-2 (три спорово-пыльцевых подкомплекса) и SA-3 (четыре спорово-пыльцевых подкомплекса) периодов голоцена. Ключевые слова: голоцен, спорово-пыльцевой анализ, ботанический анализ торфа, радиоуглеродный анализ, Украина.

New palynological data have been obtained from the left-bank forest-steppe association of the Upper Holocene Lopanske section, together with radiochronometric ages and the botanical analysis of peat from this deposit. The highly detailed subdivision of the SA-2 (three spore-pollen) and SA-3 (four spore-pollen) subcomplexes in the Lopanske section is the first in Ukraine, and opens the way for regional studies at this level of precision.

ВСТУП

Реконструкція змін рослинного покриву та клімату лісостепової зони України в голоцені базується на результатах палеоботанічних досліджень, серед яких провідне місце посідає метод спорово-пилкового аналізу [1-3, 5, 7-9, 11-13, 16 та ін.]. Зазначимо, що на рівні відносної хронології ступінь палінологічної вивченості відкладів голоцену лісостепової зони України є достатньо високим [1, 3, 8, 9, 13 та ін.]. На рівні абсолютної хронології вивчено значно менше розрізів. На даний час такому рівню відповідають результати комплексних палінологічних та радіохронологічних досліджень відкладів голоцену фонових розрізів Клопотівське [11], Заложці-II [2], Довжок [12] (правобережна частина лісостепової зони) та Гельмязівське (лівобережна частина лісостепової зони) [2]. З метою отримання палеокліматичних показників клімату голоцену кількісного рівня палінологічні характеристики відкладів розрізів Гельмязівське та Заложці-II, підкріплені серіями радіовуглецевих дат, були опрацьовані двома методами (інформаційно-статистичний В.А. Кліманова [5] та функціональних типів рослинності К. Прентіса [20]). Зазначимо, що палінологічні характеристики відкладів голоцену розрізів Гельмязівське та Заложці-II були нами оброблені згідно з сучасними вимогами палінології голоцену і представлені в Європейській палінологічній базі даних (EPD. France). У складі спорово-пилкових спектрів (СПС) відкладів голоце-

ну деяких фонових розрізів та археологічних пам'яток лісостепової зони були ідентифіковані пилкові зерна рослин-індикаторів господарської діяльності людини, що дозволило визначити зміни рослинного покриву на території лісостепової зони під впливом природних та антропогенних факторів [7, 12, 16, 17 та ін.]. Оцінка загального стану палінологічної вивченості відкладів голоцену лісостепової зони України дозволяє нам стверджувати, що ця територія і сьогодні є перспективною для проведення нових комплексних палеоботанічних та радіохронологічних досліджень.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Нами були проведені спорово-пилкові дослідження відкладів пізнього голоцену болота Лопанське (Харківська область, 50°06'N, 36°06'E). Болото розташоване на території Лівобережного лісостепу і згідно з геоботанічним районуванням України [6] знаходиться у Зміївсько-Валківсько-Дергачівському геоботанічному районі липово-дубових, дубових та дубово-соснових (на терасах) лісів та заплавних лук. Загальна потужність відкладів, що були досліджені із застосуванням методу спорово-пилкового аналізу, становила 135 см. Зразки були відібрані з інтервалом 2,5 см (гл. 2,5-40 см) та 5 см (гл. 40-135 см). Усі зразки торфу були оброблені за традиційними методиками Л. Поста та Г. Ердтмана [15]. Зазначимо, що при проведенні спорово-пилкових досліджень пи-

лок та спори доброї збереженості були ідентифіковані нами до родового та видового рівнів. Отримані детальні палінологічні характеристики відкладів пізнього голоцену розрізу Лопанське включають також пилок рослин-індикаторів господарської діяльності людини. Ідентифікація викопних пилок та спор проводилась з використанням світлового мікроскопа «BIOLAR» при збільшенні у 500 разів. Кількісний підрахунок пилок виконувався для двох основних груп пилок: дерева + кущі та трави + кущики + напівкущики. Спори вищих спорових рослин підраховувались понад загальної суми пилок. Для відкладів пізнього голоцену розрізу Лопанське було отримано чотири радіовуглеце-ві дати: 550±40 [Ки-3047] BR 970±90 [Ки-3048] BR 1340±50 [Ки-3049] BR 1710±70 [Ки-3050] BR. Було також проведено ботанічний аналіз дослідженої товщі торфу. Для періодизації відкладів голоцену розрізу Лопанське було використано модифікований варіант схеми Блітта-Сернандера [18, 19].

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Аналіз результатів палінологічного вивчення відкладів пізнього голоцену розрізу Лопанське (35 СПС) дозволяє виділити два спорово-пилкових комплекси (СПК), опис яких наводимо нижче (знизу вгору).

У складі першого СПК (гл. 80-135 см) з відкладів деревно-очеретяного з домішкою хвощів (гл. 80-90 см) та осоково-очеретяного з домішкою хвощів (гл. 95-135 см) торфу сума пилок дерев та кущів становить 39,1-52,0% загальної суми пилок. Переважає пилок *Pinus sylvestris* L. (20,2-36,5%) з участю *Alnus sp.*, *A. glutinosa* (L) Gaertn. (1,7-5,0%), *Betula sp.*, *B. pendula* Roth (0,9-3,4%), широколистяних порід (*Quercus sp.*, *Ulmus sp.*, *Acer sp.*, *Tilia sp.* та *Tilia cordata* Mill.) - 1,8-14,3%. У складі пилок широколистяних порід домінує пилок *Quercus sp.* (до 9,6%) та *Tilia cordata* (до 4,2%). Спорадично трапляється пилок *Salix sp.* (до 4,4%), *Corylus avellana* L. (до 1,7%), *Ribes sp.* (до 3,4%), *Ericaceae* (до 1,7%), поодинокі - *Picea sp.* та *Carpinus betulus* L. Сума пилок трав, кущиків та напівкущиків становить 48,0-60,9% загальної суми пилок. Домінує пилок різнотрав'я (16,0-27,2%) з участю *Poaceae* (2,9-9,6%), *Cyperaceae* (9,0-13,9%), водних рослин (*Typhaceae*, *Typha latifolia* L., *Potamogetonaceae*, *Alismataceae*, *Butomaceae*, *Lemnaceae*, *Nymphaeaceae*, *Lentibulariaceae*) - до 5,0%, *Chenopodiaceae* (4,0-9,0%), *Artemisia sp.* (3,4-7,0%) та *Aste-*

raceae (у тому числі представників підродино *Cichorioideae*, але за винятком *Artemisia*) - 0,8-5,8%. Спорадично трапляється пилок *Ephedra distachya* L. (0,8-2,0%). У складі першого СПК у невеликій кількості було ідентифіковано пилок рослин-індикаторів господарської діяльності людини (*Cerealia*, *Urtica sp.*, *Cannabis sp.*, *Fago-pyrum sp.* та ін.). До видового рівня було визначено пилкові зерна *Centaurea cyanus* L., *Rumex acetocella* L., *Chenopodium album* L., *Plantago lanceolata* L. та ін. Сума спор становить 3,4-24,3% загальної суми пилок та спор. Переважають спори представників *Polypodiales* (до 19,9%) з участю *Bryales* (до 13,2%), *Equisetum sp.* (до 2,6%), *Hepaticae* (до 2,0%). Поодинокі трапляються спори представників *Ophioglossaceae*, *Lycopodium sp.* та *Sphagnum sp.* Усі СПС, які формують перший СПК, відносяться до лісостепового типу та характеризують відклади другої половини пізнього голоцену (SA-2 час). Початок формування досліджених відкладів осоково-очеретяного торфу з домішкою хвощів (гл. 135 см) фіксує радіовуглецева дата 1710±70 [Ки-3050] BR. Отримані палінологічні дані дозволяють виділити три підкомплекси (1а, 1б та 1в) у складі першого СПК. Тричленний поділ першого СПК базується в основному на змінах антропогенної складової СПС, які його формують. Було встановлено, що у складі підкомплексу 1а першого СПК (гл. 110-135 см) немає пилок рослин-індикаторів господарської діяльності людини. Натомість, у складі підкомплексу 1б першого СПК (гл. 95-105 см) вже були відмічені пилкові зерна цих рослин. Важливо підкреслити, що появу пилок *Cerealia* (2,6%) та *Fagopyrum sp.* (до 1,0%) фіксує радіовуглецева дата 1340±50 [Ки-3049] BR. Отримані дані свідчать, що у складі підкомплексу 1в першого СПК (гл. 80-95 см; радіовуглецева дата 970±90 [Ки-3048] BR) не було визначено пилок рослин-індикаторів господарської діяльності людини.

У складі другого СПК (гл. 2,5-75 см) з відкладів деревно-очеретяного (гл. 75-50 см), очеретяного (гл. 35-45 см), осокового (гл. 20-30 см) та осоково-очеретяного (гл. 2,5-20 см) торфу сума пилок дерев та кущів дорівнює 10,9-32,4%. Переважає пилок *Pinus sylvestris* (3,3-27,0%) з участю *Alnus sp.*, *A. glutinosa*, *A. incana* (L), *Moench* (0,6-5,0%), *Betula sp.*, *B. pendula*, *B. pubescens* Ehrh. (0,7-3,1%), широколистяних порід (*Quercus sp.*, *Ulmus sp.*, *Acer sp.*, *Tilia sp.*, *Tilia cordata*, *Fraxinus sp.*) - 0,9-4,3%. Спора-

дично трапляються пилкові зерна *Picea* sp. (0,5-1,8%), *Salix* sp. (до 5,2%), *Corylus avellana* L. (до 2,2%), *Ribes* sp. (до 1,0%), *Euonymus* sp. (до 1,0%), поодинокі - *Carpinus betulus*, *Viburnum* sp., *Sambucus* sp., *Rhamnus* sp. та *Lonicera* sp. Порівняно з першим у другому СПК спостерігається зменшення участі пилку деревних порід. Ця тенденція стосується як *Pinus sylvestris*, так і широколистяних порід. Слід зазначити, що у складі другого СПК спорадично трапляється пилко *Juglans* sp. та *Juglans regia* L. (до 3,0%). Були також ідентифіковані поодинокі пилкові зерна *Elaeagnus angustifolia* L. (гл. 10 та 12,5 см). Сума пилку трав, кушків та напів-кушків становить 67,6-89,1% загальної суми пилку. Домінує пилко Сурегасеае (11,9-46,4%) з участю різнотрав'я (10,1-34,2%), *Chenopodiaceae* (4,9-22,6%), *Asteraceae* - 0,7-16,2%, водних рослин (*Typhaceae*, *Typha latifolia* L., *Sparganaceae*, *Potamogetonaceae*, *Alismataceae*, *Hydrocharitaceae*, *Myriophyllum* sp., *Butomaceae*, *Lemnaceae*, *Nymphaeaceae*, *Lentibulariaceae* та ін.) - до 13,0%, *Roaceae* (3,5-14,0%), *Artemisia* sp. (1,0-8,4%). Досить помітну роль у формуванні другого СПК відіграє пилко *Ephedra distachya* (до 6,2%). Слід підкреслити, що пилкові зерна цього виду (1,8%) були ідентифіковані в СПС з відкладів торфу самого верхнього горизонту (гл. 2,5 см). У складі пилку родини *Roaceae* було визначено пилко *Cerealia* (до 4,0%). Зазначимо, що пилко хлібних злаків є постійним компонентом 18 СПС з відкладів торфу, починаючи з глибини 50 см. Порівняно з першим у складі другого СПК суттєво збільшуються участь і різноманітність пилку рослин-індикаторів господарської діяльності людини (*Cerealia*, *Urtica* sp., *Cannabis* sp., *Fagopyrum* sp., *Taraxacum* sp., *Cichorium* sp. та ін.). До видового рівня було визначено пилкові зерна *Sonchus arvensis* L., *Centaurea cyanus*, *Cichorium intybus* L., *Plantago lanceolata*, *Cannabis sativa* L., *Cannabis ruderalis* Janisch., *Fagopyrum esculentum* Moench., *Rumex confertus* Willd., *Rumex crispus* L., *Herniaria polygama* J. Gay., *Psammophiliella muralis* (L.) Ikonn. та ін.). Цікаво зазначити, що у складі СПС спектрів з відкладів культурного шару стоянки Вишеньки (Лівобережжя лісостепової зони), що датується епохою Київської Русі (XIII - XIV ст. н.е.), спостерігається збільшення вмісту пилку культурних (*Cerealia*, *Fagopyrum esculentum*) та бур'янових рослин [17]. У складі СПС одновікових відкладів фонового розрізу Лопанське нами

були також ідентифіковані пилкові зерна *Cerealia* та *Fagopyrum esculentum*. Порівняно з попереднім у складі другого СПК спостерігається також помітне збільшення участі пилку представників родини *Chenopodiaceae* (до 22,6%). До видового рівня нами були визначені пилкові зерна *Atriplex sagittata* Borkh., *Atriplex tatarica* L., *Bassia sedoides* (Pall.) Asch., *Beta vulgaris* L., *Chenopodium album*, *Chenopodium hybridum* L., *Chenopodium glaucum* L., *Chenopodium rubrum* L., *Chenopodium polyspermum* L., *Chenopodium foliosum* Asch., *Chenopodium urbicum* L., *Polycnemum arvense* L., *Ceratocarpus arenarius* L., *Dysphania botrys* (L.) Mosyakin et Clemants, *Kochia prostrata* (L.) Schrad., *Suaeda* cf. *prostrata* Pall, та ін. Сума спор становить 0,8-28,8% загальної суми пилку та спор. Переважають спори представників *Bryales* (до 15,3%) з участю *Polypodiales* (до 5,0%), *Lycopodium* sp. (до 1,2%), *Equisetum* sp. (до 1,5%), *Ophioglossaceae* (до 1,0%), *Hepaticae* (до 1,0%). До видового рівня були ідентифіковані спори *Lycopodium clavatum* L., *Lycopodium inundatum* L. та *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mart.

Отримані палинологічні дані дозволяють виділити у складі другого СПК чотири підкомплекси (2а, 2б, 2в та 2г). Як і для першого СПК, основу палинологічного обґрунтування для такого поділу забезпечує наявність у складі викопних СПС пилку рослин-індикаторів господарської людини.

У складі спорово-пилкового підкомплексу 2а (гл. 50-75 см), порівняно з підкомплексом 1в першого СПК в незначній кількості були ідентифіковані пилкові зерна рослин-індикаторів антропогенного впливу (*Cerealia*, *Plantago lanceolata*, *Plantago major* L. та ін.). Спостерігається також збільшення загального вмісту пилку бур'янових рослин. Слід відмітити, що найбільший вміст пилку представників родини *Plantaginaceae* (7,0%) зафіксовано у складі саме цього підкомплексу. Відомо, що викопний пилко цієї родини є одним із важливих критеріїв при визначенні співвідношення між різними типами ведення господарства у минулому (землеробства та скотарства). Це співвідношення пропорційне значенням вмісту пилку групи *Cerealia* та представників родини *Plantaginaceae* [16]. Значений показник був успішно використаний Г.О. Пашкевич при проведенні палинологічного вивчення відкладів трипільських поселень, розташованих у межиріччі

Дніпра та Південного Бугу (Правобережжя лісостепової зони) [16]. Співвідношення вмісту пилку Cerealia та Plantaginaceae у складі СПС з відкладів SA-3 болота Лопанське (підкомплекс 2а) дозволяє нам зробити висновок, що в той час землі поблизу болота Лопанське в основному використовувались для випасу худоби, але одночасно існували ділянки під посівами зернових культур. Радіовуглецева дата 550 ± 40 [Ки-3047] BP фіксує вік формування відкладів, охарактеризованих 2а підкомплексом другого СПК. У складі підкомплексу 2б (гл. 35-45 см) спостерігається суттєве збільшення вмісту пилку сеgetальних, пасквільних та рудеральних бур'янів. Починаючи з цього підкомплексу, пилкові зерна Cerealia та сеgetальних бур'янів є постійним компонентом СПС. Склад спорово-пилкового підкомплексу 2в (гл. 22,5-32,5 см) характеризується збільшенням вмісту пилку трав'янистих рослин (до 85,7%). Починаючи з цього підкомплексу, спостерігається поява у СПС пилкових зерен *Juglans* sp. і *Juglans regia* та збільшується загальний вміст пилку культурних та бур'янових рослин. У складі спорово-пилкового підкомплексу 2г (гл. 2,5-20 см) другого СПК відмічено появу пилкових зерен *Elaeagnus angustifolia*. Своїх максимальних значень досягає вміст та різноманітність пилку культурних і бур'янових рослин.

ВИСНОВКИ

Вперше в Україні на прикладі розрізу Лопанське з високим ступенем детальності були проведені паліостратиграфічні дослідження відкладів SA-2 (три спорово-пилкові підкомплекси) та SA-3 (чотири спорово-пилкові підкомплекси) часу голоцену. Результати аналізу 35 паліологічних характеристик відкладів пізнього голоцену (SA-2, SA-3) болота Лопанське, підкріплені даними радіовуглецевого датування, є базовими для суттєвої деталізації як природних, так і антропогенних змін у складі рослинного покриву лівобережного лісостепу. Встановлено, що в SA-3 час голоцену чітко простежується тенденція до скорочення загальної площі лісової рослинності. Отримані дані свідчать, що суттєве скорочення ділянок широколистяних лісів значною мірою відбувалось під впливом прогресуючого антропогенного фактора. Ідентифікація у складі СПС з відкладів SA-2 та SA-3 часів голоцену пилку *Ephedra distachya* дозволила нам внести суттєві уточнення до історії поширення *Ephedra distachya* на території України в пізньо-

льодовиків'ї та голоцені. За існуючими раніше паліологічними даними було зроблено висновок, що формування сучасного ареалу *Ephedra distachya* відбулося 2500 років тому [4]. Але нові паліологічні дані для розрізу Лопанське доводять, що *Ephedra distachya* брала участь у формуванні рослинного покриву поблизу дослідженого болота протягом SA-2 та SA-3 часів голоцену. На території України сучасний ареал цього виду обмежений степовою зоною та окремими місцезнаходженнями на півдні Правобережжя лісостепової зони [10, 14]. Нові паліологічні дані дозволяють зробити висновок, що зникнення *Ephedra distachya* зі складу рослинного покриву лівобережного лісостепу відбулось зовсім недавно і спричинив його, імовірно, антропогенний фактор.

1. Артюшенко А.Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде (поданным спорово-пыльцевым анализом). - К.: Наук. думка, 1970. - 176 с.
2. Артюшенко А.Г., Арап Р.Я., Безусько Л.Г. и др. Новые данные о растительности Украины в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. - М.: Наука, 1982. - С. 173-179.
3. Безусько Л.Г. До питання про розвиток рослинності Лівобережного лісостепу в голоцені за даними спорово-пилкових досліджень // Укр. ботан. журн. - 1973. - Т. 30, № 2. - С. 228-237.
4. Безусько Л.Г. Поширення *Ephedra distachya* L. на Україні в пізньольодовиків'їта голоцені // Там же. - 1999. - Т. 56, № 3. - С. 300-304.
5. Безусько Л.Г., Климанов В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Климатические условия Украины в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1988. - С. 125-135.
6. Геоботаничне районування Української РСР. - К.: Наук. думка, 1977. - 303 с.
7. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах. - Донецк, 1997. - № 6. - С. 3-64.
8. Зеров Д.К. Нарис розвитку рослинності на території Української РСР у четвертинному періоді на основі палеоботаничних досліджень // Ботан. журн. АН УРСР. - 1952. - Т. 9, № 4. - С. 5-19.
9. Зеров Д.К., Артюшенко А.Т. История растительности Украины со времени максимального оледенения по данным спорово-пыльцевого анализа // Четвертичный период. - Киев: Изд-во АН УССР, 1961. - Вып. 13-15. - С. 300-322.

10. *Єремко І.О.* Флористичні особливості фрагментів степу середньої течії р. Інгул (Кіровоградська обл.) // Укр. ботан. журн. - 1995. - Т. 52, № 4. - С. 462-465.
  11. *Каюткина Т.М., Ковалюх Н.Н., Скрипник В.В.* Изменения растительности и климата Среднего Приднепровья в голоцене // Изучение озерно-болотных формаций в целях палеогеографических реконструкций. - Таллинн, 1986. - С. 54-57.
  12. *Кременецкий К.В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. - М.: Наука, 1991. - 193 с.
  13. *Матюшенко В.П.* Исследование торфяных болот в долине р. Трубежа, левого притока Днестра // Материалы по исследованию торфяников Украины. - 1928. - Вып. 1. - С. 175-219.
  14. *Определитель* высших растений Украины. - Киев: Наук, думка, 1987. - 548 с.
  15. *Палеопалинология* /ред. И.М. Покровская. - Л.: Недра, 1966. - Т. 1. - 351 с.
  16. *Пашкевич Г.А.* Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // Первобытная археология. - Киев: Наук, думка, 1989. - С. 132-141.
  17. *Телегин Д.Я., Титова Е.Н., Каюткина Т.М.* Вишенки - многослойное поселение на Днестре // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. - М.: Наука, 1984. - С. 5-13.
  18. *Хотинский Н.А.* Голоцен Северной Евразии. - М.: Наука, 1977. - 196 с.
  19. *Хотинский Н.А., Алешинская З.В., Гуман М.А., Климанов В.А.* Новая схема периодизации ландшафтно-климатических изменений в голоцене // Изв. АН СССР. Сер. геогр. - 1991. - № 3. - С. 36-52.
  20. *Tarasov P.E., Guiot J., Cheddadi R. et al.* Climate in northern Eurasia 6000 years ago reconstructed from pollen data // Earth and Planetary Science Letters. - 1999. - Vol. 171. - P. 635-645.
- ¹ Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, Київ
- ² Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ